

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАТЕРИАЛДЫК МАДАНИЯТЫ ЖӨНҮНДӨ

Элдин этникалык мурастарынан болгон кол өнөрчүлүгүнө, каада-салтына кайрылышкан изилдөөчүлөр аларды ар түрдүү жагдайдан иликтөө жүргүзүп келишет. Изилдөөчүлөрдүн бир тобу, айрыкча тарыхчылар, этнографтар, маданият таануучулар кол өнөрчүлүктү жана анын тармактарын кыргыз элинин этногенезисине байланыштырган жагдайда карашып, ошол проблема боюнча бир топ баалуу жыйынтыктарды чыгарышат. Алсак, ал жөнүндө: Махова Е.И. Материальная культура киргизов, как источник для изучения их этногенеза, 44-59-бб; Иванов С.В. Киргизский орнамент как этногенетический источник, 59-74-бб; Виноградов В.С. Киргизское народное музыкальное творчество, как источник изучения проблемы происхождения киргизов, 84-90-бб; Чепелявецкая Г.Л. Вышивка, 78-95-бб.; Махова Е.И., Черкасова Н.В. Орнаментированные изделия из войлока, 13-30-бб; Махова Е.И. Узорная циновка, 31-47-бб; Антипина К.И., Махова Е.И. Безворсовое узорное ткачество, 48-58-бб; Антипина К.И. Ворсовое ткачество, 59-77-бб; Иванов С.В., Махова Е.И. Художественная обработка металла, 96-122-бб; Айтбаев М.Т., Иванов С.В. Тиснение по коже, 123-131-бб.; Черкасова Н.В. Резьба по дереву, 132-138-бб; Китепте: Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. 5 том, 1968. Ошондой эле А.Н. Бернштамдын, А.М. Абрамзондун, Б.В. Бартольдун, М.В.Рынди́ндин, А.Акматалиевдин, К.И. Антипинанын эмгектеринде да кыргыз элинин материалдык маданияты жөнүндө кеңири маалыматтарды табууга болот.

Изилдөөчүлөрдүн башка бир тобу, лингвисттер, кол өнөрчүлүктүн түрлөрүн, т. а., андагы сөздөрдү, терминдерди жыйнашып, аларга тилдик жагдайдан анализ жүргүзүшөт: М. Юсупова. Кыргыз тилиндеги маданий материалдык терминдер, Б. Усманбетов. Кыргыз тилиндеги кол өнөрчүлүк терминдери (ат жабыктыктар материалдары боюнча).

Кол өнөрчүлүккө тике тиешеси болбогону менен, кесиптик - тармактык лексикага, терминдерге байланышкан иштер кыргыз тил илиминде Т. Дүйшөналиева, А. Биялиев, Т. Назаралиев, Т. Базаркулова, М. Юсупова, А. Исабекова, И. Абдувалиев, Ж.Жумалиев, А. Жапанов, тектеш жана тектеш эмес тилдерде Толькина 1954, Литвинов 1955, Трубаев 1963, С.Ибрагимов 1959, Манатов 1955, Баратов 1971, Отаров 1974, Р. Рахимова 1983 ж.б. тарабынан аткарылган. Ошентсе да кол өнөрчүлүктүн бардык тармактарын күргүштөө бириктирип, жалпы карабай (албетте, алардын өз ара байланышта турган тармактары экендигин жокко чыгарбайт) айрымдарын, маселен, саймачылык өнөрүнө байланыштуу лексиканы алардан өзүнчө бөлүп изилдөө зарылдыгы алдыда. Тил илиминде бул темага кайрылган эмгектер жок эмес, бар. Маселен, Т.Дадаханова «Лексика вышивального искусства узбекского языка», В.Я. Матвеева «Лексика украинского художественного

промысла, вышивания, ткачество, ковроделия Полтавской области», С.Усманова «Лексика орнаментации текстиля в таджикском языке», М.Д. Истамова «Лексика швейного и вышивального искусства в Самаркандских говорах таджикского языка» ж.б. С.Усманова менен Т.Дадаханова изилдөөлөрүн адабий тилде учуроочу фактылардын негизинде жүргүзүшө, М.Д.Истамова, В.Я. Матвеевалар аймактык, б.а., диалектилик факты-материалдарга таянышат. Ошону менен бирге окурмандардын кеңири чөйрөсүнө жана үйрөнүктөргө ылайыкталып популярдык мүнөздө жазылган эмгектер да жарыяланган. Алсак, Васильева, А.А. Заволокина, Н.П. Беркасова, Л.В. Сычева, В.Н. Филатова, А.Г. Батаршина ж.б.

Биз бул макалада болсо этнографтардын буга чейин жыйнап жарыялаган эмгектериндеги кол өнөрчүлүккө, саймачылыкка тиешелүү факты-материалдарына жана өзүбүз топтогон материалдарга таянып, кыргыз саймасына тиешелүү аталыштарды жалпы кыргыз тилинин масштабынан, айрым учурларда диалектилик өзгөчөлүктөрдү белгилөө менен, этнолингвистиканын элементтерин колдонуп карап, алардын семантикасын ачып берүүдө философиялык, психологиялык мүнөздөгү түшүндүрмөлөр менен коштойбуз. Мына бул жагынан алганда, изилдөөбүз тил илиминдеги этнолингвистика деген түшүнүккө жакындап кетет.

Этнолингвистика өз алдынча илимий багыт катары 19-кылымдын 70-жылдарында этнография илиминен өнүгүп, АКШда кеңири кулач жая баштаган. Ал Американын түндүгүндөгү, анан Борбордук Америкадагы индей уруусундагы элдерди ар тараптан изилдөөдөн улам келип чыгат. Кийинчерээк советтик окумуштуулардын бир катары да бул маселеге өзгөчө көңүл бурушкан. Мындай илимпоздордун катарына алгачкылардан болуп Ф.И.Буслаев, А.А.Потемнялардын, кийинкилерден И.Рахимовдун, Ж.И.Толстойдун ж.б. изилдөөлөрүн киргизүүгө болот. Ал эми кыргыз тил илиминде болсо тил менен башка илимдердин фактыларын, ыкмаларын аралаш колдонулушуна көңүл бурулуп изилдөөнүн объектинине айланып жатат.

Кол өнөрчүлүк - адам баласынын көркөм дүйнөсү. Ошондуктан сайма жана оймо өнөрү адамдын көзү көрүп, акылы туйган көркөм талдоосунун абстракттуулуктан конкреттүү кооздукка айланган түрү деп эсептейбиз. Оюм, андан көчүрүлгөн сайма, акындык, музыка жаратуучулук ж.б. шык өнөрү сыяктуу өзүнчө бир жаратылыштан берилген сезимдердин өзгөчө топтомуна жаралат. Оймо өнөрү, саймадагы түстөрдүн, жиптердин тандалып, шайкеш келиши өзүнчө эле куюлушкан ыр саптарындай, комуздун күүсүндөй ыргак берет. Муну ар бир сезимтал адам баамдай алат. Оймо, сайма, терме бекеринен сүрөтчүлүк өнөрү менен ченелбейт. Анткени кыргыз элинде сүрөтчүлүк өнөрүнөн мурда кол

өнөрчүлүгүнүн ушул тармактарында тарап, бара-бара элдин арасында эстетикалык табити, шыгы бар адамдардын колунан жаралган буюмдар да калыптанып, тараган. Оюм, чийимдер чырмалган чийде, терилип согулган таарларда, шырдактарда, ала кийиздерде, килемдерде жана башка көчөттөр катары салынып, анын ар биринин геометриялык тактыгы болбогону менен, симметриялык шайкештиги, кыналыша келген бурчтары менен ийиле созулган мүйүзчөлөрү өзүнчө бир гармонияны түзгөн. Мындай оюмдар оймодон саймага же, анын тескерисинче, көлөмүн кичирейтип, чоңойтуп көчүрүлгөнү менен жалпы окшоштугу бирдей аталышка алып келген. Маселен, *кош мүйүз, кочкор мүйүз, ит куйрук, карга тырмак, кыял, куш канат* ж.б. толуп жаткан аталыштар жалпы колдонмо өнөрүнө мүнөздүү болгондуктан, алардын жаралышы, аталышы прагматикалык, тилдик өңүттө талдоого алууга арзыйт. Саймачылыкты кол өнөрчүлүктүн түрү катары изилдеп, анын түрлөрүн, аткаруунун технологиясын ж.б. чагылдырылган көптөгөн адабияттар болгону менен, булардын аталыштары лингвистикалык иликтөөгө муктаж жана ошол себептен аны учурдагы актуалдуу маселе деп эсептейбиз.

Кесиптик лексиканы аныктоонун негизи болуп В. Виноградовдун «сөздүн мааниси сөз түркүмүнө, грамматикалык категорияга, контекстке, башка сөздөр менен болгон байланышына багыныштуу болот» (В. Виноградов. Избранные труды. Лексикология и лексикография - М.: Наука, 1977, - с. 165) деген концепциясы алынды.

Кесип сөздөрү менен сөздүк атоо кызматынын чегин ачып, чек коюуда негизги критерийлердин бири кызмат аткаруудан келип чыга тургандыгы эске алынды. Кесип сөздөрүнүн дээрлик көпчүлүгү сөз катары кызмат аткарат, биздин жашоо-турмушубуздагы коммуникативдик кызмат аткаруу менен, айлана-чөйрөбүздөгү жашоо амалын туюндурган номинация болуп эсептелет. Ошол элс учурда изилдөө максатына жараша терминдик атоо катары кош маанилүү негизди түзөт.

Кесиптик лексика белгилүү бир кесип иштерине мүнөздүү болуусу менен илимий терминдерге жакыныраак келет. Бирок ошол эле учурда өзгөчөлүгү да бар. Кесиптик сөздөр терминдерге ылайык бир маанилүүлүк, системалуулук, стилдик нейтралдуулук деген талаптарга жооп бере албайт. Алар адам баласынын жашоосун камсыз кыла турган чөйрөнү түзүп тургандыктан, тиешелүү деңгээлде пикирлешүүнүн терминге караганда активдүү абалын билдирип турат. Ошондуктан биз таяныч жасап келген орус жана түрк, анын ичинде Б. Орузбаева, Т. Дүйшөналиева, А. Исабекова сыяктуу кыргыз лингвистеринин пикирлерине таянуу менен (В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Д.С. Лотте, Реформатский, Л.А. Булаховский, Р.А. Будагов, Н.А. Баскаков ж.б.) кесиптик терминдерди өзгөчө сөздөр эмес, аларды өзгөчө функциядагы сөздөр катары карап, терминге мүнөздүү өзгөчөлүгүн чагылдырууга басым жасадык.

Эгерде тармактык илимдердин түшүнүгүн билдирген терминдер десек, анда алар ошол тармакта гана колдонулган, бир маанилүү кызмат аткаргандыгы менен айырмаланмак. Д.С. Лоттенин пикири боюнча, терминдер орток абалда болгондо (илим-

дердин аралыгында бирдей түшүнүктү туюндурган учурда) гана эки же андан ашык мааниге ээ болот. Ал эми сөз атоо, пикир алышуудан тышкары учурда ошого жакындатылган мааниде терминдик да кызмат аткарып кала тургандыгы белгилүү.

Көркөм кол өнөрчүлүктүн түрлөрүнүн ичинен эң кеңири тараган өнөрлөрдүн бири - *саймачылык*. Кандайдыр бир заттын сөлөкөтүнө окшош элементтерин кездеме, тери, кийиз, таар ж.б. бетине ырааттуулук жана ыргактуулук менен кайталанып көчөттөрдү түшүрүү *сайма өнөрү* (КТТС, 514-б.) деп аталат. Бул баалуу өнөрлү кыргыз кыз-келиндер зор шыктануу менен кармап келишкен. Эл ичиндеги адеми буюмдардагы ар кандай сайма көчөттөрү бүгүн да көөнөрбөй, ошол чеберчиликтин чыныгы уздугун жана талантын тастыктап, улам өркүндөтүлүп, байытылып келе жатат.

Кыргыз тилинде сайма өнөрүнүн башка тилдердегидей эле аталышы өнөрдүн өзү менен кошо жаралган. Тектеш жана-тайымдары адам акыл-эсинин продуктысы катары бааланып келе жатат. Саймачылык кесипке байланыштуу сөздөр менен бирге анын деноматынын жаралышы да байыркы мезгилдерге таандык, т.а., саймачылык өнөрү - материалдык маданияттын кийинчерээк өнүккөн формасы. Адам баласы алгачкы учурда буюмдарды, кийимдерди ж.б. прагматикалык максатта колдонсо, бара-бара андай практикалык максаттардын калыптанышынан улам өркүндөтүлгөн, кооздук тектеш эмес тилдердеги изилдөөлөргө караганда адам баласынын эстетикалык табити жаралгандан бери ар бир улуттун өзүнө жараша көркөм өнөрү пайда болуп, дегеле адам баласынын колунан жаралган буюм деталдары ойлонуп табыла баштаган. Алды менен кийимдердин, буюмдардын деталдарын бириктирип тигүү - тикмечилик, тигүүчүлүк өнөрү пайда болгондон кийин, алардын формаларын өзгөртүп, кооздоп пайдалануудан улам акырындап эстетикалык-маданий татым калыптанып, чийме жана сайма өнөрү келип чыккан. Натыйжада, тигүүчүлүк менен саймачылык кол өнөрчүлүктүн бир салаасы болуу менен кошо алардын жасалыш максаты, аткарылыш формасы, маданий эстетикалык жагы боюнча өз ара айырмалана баштаган. Ошентсе да сайма өнөрү ага абдан жакын, анын жаралышына өбөлгө болгон бычмачылык менен тикмечиликтин натыйжасы катары бир системанын алкагында турат. Ошондуктан оймочулук, саймачылык, бычмачылык, тикмечилик дегендер кол өнөрчүлүктүн биринен бири көп ажыратпай турган бүтүмдөй бир тарамдары болуп эсептелет. Дүйнө элдеринин баарында маданий мурас катары учуроочу сайма өнөрү ар бир элдердин жеке өзгөчөлүгүнө ылайык дифференцияланат жана алар айлана - чөйрө, жаратылыштык түзүлүшү, жашоо образы таасир эткен аткаруучуга, анын фантазиясына жараша элдик оозеки чыгармачылык сыяктуу тынымсыз өнүгүп отурган.

Кыргыз элинин ак мөңгүлүү бийик Ала-Тоонун арасында, ар түркүн кооздукка оролгон ландшафтан орун алышы, жашоо образы анын маданий мурастарына, ошонун ичинде саймачылык өнөрүнө да белгилүү даражада таасирин тийгизген. Кыргыз эли жашаган жердин рельефи, андагы жаратылыштык көрүнүштөр флора - фаунасы кыргыздын оймо-чиймесинде, саймачылыгында айныксыз чагылдырылган.

Кыргыздын нукура эски саймаларында чөптүн бүрлөрү, жаныбарлардын дене түзүлүшүндөгү айрым бөлүктөрү (мис., *омуртка, мүйүз, куйрук* ж.б.) жаратылыштык көрүнүштөр (мис., *ай, күн, булак* ж.б.), жана абстракттуу ой чабытынан улам *кыял, кош кыял* ж.б. көчөттөр оймолуу буюмдарда да, саймаларда да көлөмүнө жараша кичирейтилип же чоңойтулуп көчүрүлүп жүрө берген. Булар бир сайма эмес, оймодо, өрмөктүн, килемдин, шырдактын ж.б. элементтеринде улуттук форма катары муундарда улантылып жашап келет жана элибиздин жашоо партын, абалын, ой-санаасын ар башка түстүк түшүнүктөр аркылуу билдирип, өзүлөрү кармаган буюмдардын ажарын чыгарып турат.

Ошону менен бирге сайманын эмнеге, кандайча, кайсы түстөр менен сайылышы да мезгилге, жашоо шартына жараша тандалган. Эң алгачкы сайманын материалдык негизи өтө байыркы колдонгон буюмдардан, көп учурда териден, ийленген териден тандалып алынган. Теринин бетине түшүрүлгөн сайманын элементтери алгач кесилген көк, табигый боектор болгон, кийин жип колдоно баштаган. Сайманын жердиги катары тери менен кошо кийиз, ак таар да пайдаланылган. Кийиздин, таардын бетине түшүрүлө турган саймалар дагы өзүнө ылайык түрдүү түстөгү жиптерди талап кылган. Аларды боёо үчүн табигый түстөрдү, жаратылыштык боекторду пайдалана башташкан, мисалы ышкын түптөн алынган түс саргыч күрөң өңдү берген. Бара-бара өсүмдүктөрдөн алынган боектор оюу, сайма материалдарынын түс берүүчү куралы катары кызмат өтөй баштаган.

Кийинчерээк Улуу Жибек жолунун мезгилинен баштап кытай буюмдарынын, чүпүрөк түрлөрүнүн, баркыт жана кытай жибектеринин таралышынан улам түр жиптери менен кооздоо сайма иштеринин сапатына таасир эткен, анын эстетикалуу болушунда маанилүү роль ойногон. Жиптердин тандалышы, ал сайыла турган негизги жердиги менен айкаша келиши да маанилүү, б.а., териге, таарга, кийизге түшүрүлчү саймаларга караганда кездемеге сайылуучу саймалардын жиптери да, түстөрү да ажыратылган. Жиптерди пайдаланууда түстөрдүн интеграциялык ролу да чоң болгон. Мисалы, сайма сайыла турган чүпүрөктүн өзүнөн жип чубап сайылган саймалар да, жердиги менен анын бетине түшүрүлгөн сайманын өзгөчө бир кооздук берүүчү, көзгө тартылып туруучу эстетикалык белгиси көрүнүп турган. Муну менен уздар сайманын интеграцияланган жана дифференцияланган белгилерин ажыратып берүү аркылуу көчөт түшүрүүдөгү эң чоң чеберчиликти көрсөтө алышкан.

Кийинки кездерде, айрыкча түрдүү элдердин, улуттардын жана маданияттардын өз ара жакындашып, машина саймаларынын улам өркүндөп, кол саймаларынын акырындап четке суурулуп чыга баштаган мезгилде кыргыз уздарынын да эстетикалык - маданий татымдары өзгөрүүгө дуушар болууда. Азыркы соода-сатык байланышына жана өлкөгө келип жаткан чет элдик туристтердин табитине жараша сайма көчөттөрүндө жана түстөрдүн айкашуусунда, саймалоонун ыктарында көптөгөн өзгөрүүлөр жүрүп, андагы байыркы мотивдер, элементтер колдонуудан акырындап калып баратат.

Ошентип, бу айтылгандар, кыргыз элинин саймачылык өнөрү ар кандай доорлорду камтуу менен ал коомдук өнүгүштөн, өндүрүштүн деңгээлине жараша өнүгүп - өзгөрүүгө дуушар болуп отурган деп айтууга негиз берет.

Кыргыз элинде саймачылар кийимдерди, үй-буюмдарын саймалашканы менен аларды ич ара бөлүштүрүлүп өзүнчө терминдер менен аташкан эмес, жалпысынан, үй-буюмдарын айрыкча туш кийиз сыяктуу чоң буюмдарды саймалагандарга карата гана саймачы деген термин колдонулган. Майда барат буюмдарды саймалоону аларды жасаган ар бир уз өз өнөрүнө жөндөмүнө жараша ишке ашырган жана алар саймачы деп да аталбаган. Бирок ошого карабастан кыргыз уздары сайманын жердигине, буюм теримдерине, саймалоо ыктарына, кочотторуно жана башкаларына чоң маани беришип, аларды өздөрүнчө атоого аракеттенишкен. Мына ошондуктан кыргыз уздары сайманын жердигине, буюм-теримдерин саймалоо ыктарына, көчөттөрүнө кыргыз тилиндеги саймачылык лексикасынын маанисине карата төмөнкүдөй бир катар лексика-семантикалык топторго ажыратып кароого болот: 1. сайманын жердигин, материалын атоо; 2. саймачылыкта колдонулуучу буюм-теримдердин аталышы; 3. эмгек процесстеринин аталышы; 4. сайма саюу ыктарын атоо; 5. саймачылыктагы өң-түстүн атоолору; 6. сайма көчөттөрүн атоо; 7. саймалана турган продукциянын аталышы.

Жердиги деп сайма түшүрүлө турган материал аталат жана андай материалдар негизинен түрдүү кездемелердин аталыштарын туюндурган терминдер болуп эсептелет. Алардын жердигине азыркы учурда гүлдүү эмес, бир түстөгү материалдар тандалып алынат: *чыт, жука чыт, калың чыт, сатин, парча, бейкасам, чийбаркут, тазбаркут, баркыт, трайке, башайы, нооту, мата, кыжымы, саксак, ламтик, тери, таар, булгаары, жаргак, макмал, момозий, тукаба, болотнай, торко кийиз* ж.б. Булар саймаланган буюмдардын колдонулуш максатына жана сайманын түрлөрүнө жараша тандалат. Мисалы, тушка тартыла турган буюмдардын мүнөзүнө жараша жердик иргелет. Жууркандын же төшөктүн четине сайылуучу сайманын жердиги чыттан же сатинден болгон. Анткени алар жасалуучу буюмдун мүнөзүнө карата калың же жукалыгы эске алынган. Эгерде туш кийизге ылайыкталса, анда анын көп жылдык пайдалануусу эске алынып калыныраак жердик тандалган.

Саймадагы эң алгачкы жердик болуп *тери, ийленген тери* кызмат өтөгөн. Теринин бетине, тагыраак айтканда, *тери шым, тери тон, кандагай* сыяктуу кийимдердин беттерине тилинген көктөн, кайыштан оюулар түрүндөгү сайманын алгачкы элементтери түшүрүлгөн. Бут кийимдерге ылайыкталган териден болгон жердик азыркы учурда сувенир буюмдарга гана айланып келет. Тери менен кошо кыргыздын эң байыркы нукура жердик материалы болуп мал чарбачылыгы кезинде *кийиз*, анын түрлөрү кызмат өтөгөн. Кийиздерден болгон *жердик, жабык баш, текчелерге, баш кийимдерге* карата тандалган.

Буларга карата колдонулуучу жиптер да жердигине карата, б.а., жердигинин калың-жукалыгына, материалдын сапатына, түсүнө, көчөтүнө карата тандалган. Андай жиптердин катарына *жүн жип,*

кебез жип, чарык жип, жердигинен чубалган жип, кийинки учурларда болсо анын жибек жип, мулина, онунчу жип сыяктуу түрлөрү колдонула баштады.

Өндүрүш өркүндөп, тери, көк менен кийиздин ордуна түрдүү маталар, кездемелер, кебез, жибек жиптер пайда боло баштагандан тартып кыргыз уздарынын саймасында *тери, кийиз, таар* сыяктуу жердиктерден тышкары кездеменин жогоруда *чыт, сатин, парча, бейкасам, баркыт, папайы, нооту* сыяктуу түрлөрү; саймалоодогу материалдары иретинде жиптин *жылма жип, жибек жип, мулина жип, онунчу жип, параң жип* дегендер колдонула баштады. Өз кезинде булар саймачылыктын өнүгүшүнө түрткү болуп, анын сапатынын жакшыруусуна да таасирин тийгизип жатат.

Кыска жип күрмөөгө келбейт (макал). Жиптин учу жанды (Т.Сыдыкбеков). Жиптин учун бышыктап кой (К.Жантөшев).

Кыргыздын оюм-чийимдеринин эң байыркы кездеден башталган башаттарын биз бүгүнкүгө чейин сакталып келе жаткан көркөм кол өнөрчүлүк буюмдарынын, атап айтканда, ала кийиздин, туш кийиздин, түрдүү кийим-кечектин, буюм-теримдеринин беттеринен көрө алабыз. Алар колдонулуу багытына, жердигине жараша ар түрдүү мезгилдерде

өзгөртүлүп берилсе да, негизги мотивдер анча көп өзгөрүүгө учураган эмес, байыркы мезгилдерде кандай болсо азыркы күндө да ошондой эле конфигурацияларда жолуга берет.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы: байыркы катмар. - Б.: АДД, 2007, 40-б.
2. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Ф.: Кыргызстан, 1990, - 179-б.
3. Акматалиев А. Усталар жана уздар. - Ф.: Адабият, 1990, - 192-б.
4. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. - Ф.: Киргизгосиздат, 1962, - 288 с.
5. Иванов С.В. Киргизский орнамент как этногенетический источник // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. - Ф.: Илим, 1959, - Т. 3, с. 59-73.
6. В. Виноградов. Избранные труды. Лексикология и лексикография - М.: Наука, 1977, - с. 165
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Ф.: Мектеп, 1969, 778 б.